

Jacob Masen irodalomelméleti jelentőségét elsősorban az adja, hogy alapvetően megújította a jezsuita iskolai retorikát és poétikát, előkészítette az udvari, manierista stíluselméletet és kiemelkedő képviselője volt a retorikai művészetelméletnek. Retorikai, poétikai és stíluselméleti műveiben megtaláljuk a kor irodalmi kifejezőeszközeinek differenciált és módszeres áttekintését. Retorikai kézikönyveit egyaránt jellemzi az iskolás Ciceró-követés hagyománya és a modern stílustendenciák eklektikus elsajátítása. Miközben visszanyúlt a humanista előzményekhez, ösztönözték az új itáliai és spanyol stílustörékvések, s kifejlesztette az *argutia* és az epigrammatika figyelemre méltó elméletét. *Ars nova argutiaruma* Tesauro és Gracián művei mellé állítható, s ez a mű a *Speculummal* együtt jelentősen hozzájárult a manierista stílusideál közép-európai elterjedéséhez.¹

Mint Wilhelm Kühlmann megállapította, Masen törekedett egyensúlyba hozni az iskolában és a teológiai vitákban gyökerező, udvari befolyásoktól mentes retorikát egy olyan stílusművészettel, mely tekintettel van az udvari dicsőítés, a historiográfia és a társasági szórakoztatás igényeire.² „A költői és szónoki gyakorlatból poétikai szabályokat vezetett le, s beépítette ezeket a költői *inventio*, *dispositio* és *elocutio* hagyományos retorikai rendszerébe.” Retorikáit úgy állította össze, hogy a diákok a Cicero-olvasmányok és az aszketikus irodalom révén közeli kapcsolatba kerültek a „teorétor” eloquentiájával, s örömeiket lelték a szellemesen szórakoztató irodalomban, a tréfás beszédben és az apophthegmákban. A szövegantológiák, stíluselmzések és gyakorló feladatok együttesét tartalmazó könyvei lehetőséget nyújtottak arra, hogy a nyelvtanulás és a költői gyakorlatok során elsajátítható legyen a felekezetek fölötti esztétikai normák rendszere.³

Masen irodalomelméleti műveinek jelentőségét növeli, hogy a poétikák egészen a felvilágosodás koráig közvetítették a modern költői gyakorlatból kifejlesztett szabályrendszerét. Mint Barbara Bauer kimutatta, munkái ösztönözték Georg Philipp Harsdörffer *argutia*-elméletét, s befolyásolták Daniel Georg Morhof és Christian Weise törekvéseit az *argutia*-retorika udvari, politikai alkalmazásában.⁴ Fontes-tanának, kép- és emblémaelmé-

¹ Barbara BAUER, *Jesuitische 'ars rhetorica' im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt/M.–Bern–New York, 1986, 321–322.

² Wilhelm KÜHLMANN, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat: Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters*, Tübingen, 1982, 204–220.

³ BAUER (1. jegyzet), 319.

⁴ BAUER (1. jegyzet), 319–320.

letének hatása Jacob Boschiustól és Franciscus Langtól kezdve Michael Pexenfelderén és Claude François Menestrieren át Franciscus Neumayrig megragadható.⁵

A latin humanitas poétikája és retorikája iránt Magyarországon csak az elmúlt egy-két évtizedben nőtt meg jelentősen az érdeklődés, s Masen irodalomelméleti műveinek hatását módszeresen eddig nem vizsgálták. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk irodalomelméleti műveinek elterjedését a magyarországi könyvtárakban, s kiválasztott példák alapján bemutassuk hatását a retorikai és poétikai kézikönyvekre, az irodalmi műfajokra és a képzőművészetre. A drámai, lírai, történeti, polémikus és aszketikus művek hatásával itt nem foglalkozunk.

Masen művei a 17–18. századi könyvtárakban

Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi ismertségét tanúsítja, hogy példányaik nagy számban rendelkezésre álltak a különböző jezsuita kollégiumok könyvtáraiban. A 17. századi kéziratos könyvtárkatalógusok tanúsága szerint például Kassán 1682-ben Masen hét irodalomelméleti munkája közül hat megvolt: a *Speculum* egy, az *Ars nova argutiarum*, a *Palaestra styli Romani* és az *Exercitationes oratoriae* két-két, a *Palaestra eloquentiae ligatae* négy, a *Palaestra oratoria* összesen öt példányban állt rendelkezésre.⁶ Hasonló volt a helyzet Nagyszombatban az 1680-as években: itt a *Palaestra oratoria*, az *Exercitationes oratoriae* és a *Familiarum argutiarum fontes* egy-egy, a *Palaestra eloquentiae ligatae* négy, a *Speculum* hat, az *Ars nova argutiarum* összesen nyolc példányban volt meg.⁷ Győrben 1690-ben a *Speculum* összesen tíz példányban, három különböző kiadásban (Köln 1650, 1654, 1681), az *Ars nova argutiarum* négy példányban, három különböző kiadásban (Köln 1649, 1660, 1711), a *Palaestra eloquentiae ligatae* két példányban állt rendelkezésre.⁸ Ez utóbbi mű a 18. század elején egyaránt megvolt például a selmecbányai és a zsolnai jezsuita könyvtárban, az utóbbi helyen kiegészítve a *Palaestra oratoria* és a *Speculum* köteteivel.⁹

⁵ BAUER (1. jegyzet), 541–545.

⁶ Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, 1990, 23, 31–32, 36, 56–57.

⁷ Catalogus novus librorum collegii Tirnaviensis Societatis Jesu. Conscriptus 1690, Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban BEKK), J 2/1–2; ÉVA KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Sources for the Teaching of Emblematics in the Jesuit Colleges in Hungary = The Jesuits and the Emblem Tradition: Selected Papers of the Leuven International Emblem Conference 18–23 August, 1996*, ed. John MANNING, Marc VAN VAECK, Turnhout, 1999, 118, 120; Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II, Nagyszombat 1632–1690, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, 1997, 269.

⁸ ÉVA KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Rhetorisches Konzept und ikonographischen Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs = Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik: Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies*, Hrsg. Wolfgang HARMS, Dietmar PEIL, Frankfurt/M., 2002, 949–975, itt: 959–960, 19. jegyzet.

⁹ Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726: Jegyzékszerű források, s. a. r. ZVARA Edina, Szeged, 2001, 379, 413, 416, 418.

Egy, az emblematika jezsuita oktatásainak forrásait vizsgáló reprezentatív felmérés szerint Jeremias Drexel, Heinrich Engelgrave, Hermann Hugo, Gabriel François Le Jay és Pierre L'Abbé mellett Masen a legtöbb kiadvánnyal képviselt szerzők közé tartozott: tizenkét kollégiumi könyvtárban összesen hetvenöt kötete volt meg.¹⁰ A felosztatott rendházak és kollégiumok könyvtáráról összeállított jegyzékek szerint a *Speculum* különböző kiadásai egyaránt ott voltak például a szakolcai, soproni, lőcsei, székesfehérvári, szatmári, trencsényi (3 példány) és pozsonyi (2 példány) könyvtárakban.¹¹ Kőszegen az *Ars nova argutiarum*, Zágrábban a *Speculum* és az *Ars nova argutiarum* egy-egy példányban volt meg.¹² Egy tizenhat magyarországi jezsuita kollégium 1773–1781 között készült abolíciós könyvjegyzékeinek a drámaelméleti művekre koncentrálnak vizsgálata szerint a *Palaestra eloquentiae ligatae* harmadik része kilenc kollégium könyvtárában összesen tizenhat példányban állt rendelkezésre.¹³

A kötetek 18. századi folyamatos használatát tanúsítják a könyvbejegyzések és a jezsuita tanárok szobáiban tartott könyvek jegyzékei. Így például a *Speculum*ot 1741-ben Székesfehérvárott a retorika és a poétika professzora használta,¹⁴ ugyanez a mű a 18. század közepén Nagyszombatban egyaránt megvolt a principisták és a poétika tanáráknál.¹⁵ A jezsuita iskolákban használt, máig fennmaradt emblematis kiadványok tulajdonosi és használói bejegyzéseinek vizsgálata szerint a *Speculum* esetében összesen nyolc, az *Ars nova argutiarum* esetében négy példányban található jezsuita tulajdonosi vagy használói bejegyzés.¹⁶

A felosztatott jezsuita rendházak könyvtárainak állományából a budai egyetem könyvtárának kiválogatott könyvek 1782-ben összeállított jegyzékén Masen több más műve között megtalálható a *Palaestra eloquentiae ligatae* és a *Palaestra styli Romani* egy-egy kötete.¹⁷ Művei viszonylag rendszeresen előfordultak más rendek könyvtáraiban is, ezek

¹⁰ KNAPP–TÜSKÉS (7. jegyzet), 136, Table 3.

¹¹ Catalogus Bibliothecae Collegii Szakolczensis (1774), BEKK, J 10/16, 57; Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Soproniensis 1779 conscriptus, BEKK, J 10/14, Theologici, Nr. 113; Elenchus Librorum abolitae Societatis Collegii Leutschoviensis (1778 körül), BEKK, J 10/5, 41; Elenchus Librorum in Alba-Regalensi extinctu Societatis Residentia repertorum Anno 1778, BEKK, J 10/1, 53; Catalogus Librorum Residentiae Szatthmár olim abolitae Soc. Jes., BEKK, J 98/12a, Nr. 532; Catalogus Bibliothecae Trenchinien-sis 1778, BEKK, J10/19, 269–270, 323–324; Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Posoniensis abolitae Societatis Jesu conscriptus Anno 1778, BEKK, J 10/10, 148; Catalogus Librorum in Residentia abolitae Societatis Jesu ad Sanctum Martinum Posonii ad inventorem descriptus 18. Febr. 1781, BEKK, J 10/9, 56.

¹² Licitationale Protocollum Librorum ex Bibliotheca Conventus aboliti ordinis S. P. Jesuitarum Ginsii die 15a et 16a Mensis Junii 1789 distractorum, BEKK, J 98/18, Poetae; [Catalogus Bibliothecae] Zagrabien-sis [Coll. S. J.] (1782), BEKK, J 10/20, fol. 84/a, 65/b.

¹³ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*, MKSz, 106 (1990), 139–147, itt: 144.

¹⁴ „Alba-Regal. Missioni Societatis Jesu. Dono Domus I. Anno S. J. Anno 1741. In usu Profess. Rhet. et Poet.” A példány jelzete: BEK, J 151.

¹⁵ Catalogus Librorum in cubiculis religiosorum (Tyrnaviae), BEKK, J 3.

¹⁶ KNAPP–TÜSKÉS (7. jegyzet), 141, Table 9.

¹⁷ Elenchus generalis librorum, qui ex bibliothecis, quas abolita Soc. Jesu in regno Hungariae [...] habebat pro bibliotheca regiae universitatis Budensis, velut in eadem adhuc desiderati selecti sunt Budae in bibl. regiae univ. 1782. diebus jan. 14–27. Martii, BEKK, J 11, 285.

között azonban meglehetősen ritkák az irodalomelméleti munkák. A pozsonyi trinitáriusok könyvtárában például a *Speculum* egy példányát őrizték a 18. század közepén.¹⁸

A rendi könyvtárak mellett az irodalomelméleti művek szórványosan előfordultak a magánkönyvtárakban is. Csáky István országbíró könyveinek 1671-es jegyzékében például a „Jacobus Masenius” bejegyzés olvasható.¹⁹ Csáky magyarra fordította egy ismeretlen szerző később bemutatandó fejedelmi tükrét, melynek leggyakrabban idézett forrása Masen *Speculuma* volt. Jogos tehát a feltételezés, hogy e mű volt meg a tulajdonában. Berényi György Nyitra megyei nemes könyvei között egy 1690-es jegyzék szerint egyaránt megvolt az *Ars nova argutiarum* és a *Familiarum argutiarum fontes* egy-egy példánya.²⁰ II. Rákóczi Ferenc könyvei között a *Speculum* volt meg egy 1701-es jegyzék szerint.²¹ Klimó György pécsi püspök 1774-ben nyilvánossá tett könyvtárában megvolt a *Palaestra oratoria* 1678-as kiadása a püspök 1754-ből való ex librisével, s bekerült a könyvtárba a *Speculum* 1681-es kiadása is.²²

Az irodalomelméleti kézikönyvek és kéziratok jegyzetek tanúsága

Az első Magyarországon kiadott irodalomelméleti munka, melyben nyomát találjuk Masen ismeretének, a piarista Moesch Lukács dramatizált költészettana 1693-ból, mely a költői műfajokat az emberi élet négy korszaka szerint csoportosítja.²³ Moesch költészetdefiníciója lényegében megegyezik Masenével. A *Vita poetica* második részének példatára Masenére emlékeztet, s a technopaegniumok tárgyalásában a harmadik részben leginkább az *Ars nova argutiarum* megfelelő részére támaszkodik.²⁴ A harmadik rész epigrammával foglalkozó, harmadik inductiójában Moesch Tesauro mellett Masent ajánlja a műfajról szóló tudnivalók mestereként.²⁵

Míg az 1709-es nagyszombati Soarez-átdolgozásban nincs nyom Masen említésére,²⁶ Soarez retorikája Georg Worpitz-féle átdolgozásának 1728-as nagyszombati kiadása

¹⁸ Elenchus exhibens nomina et cognomina alphabetico ordine Authorum in Bibliotheca Posoniensi Patrum Trinitariorum reparabilium ab Anno 1750, BEKK, J 14/I, 142.

¹⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 1588–1721, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1992, 64.

²⁰ *Magyarországi magánkönyvtárak* (19. jegyzet), 132, 137.

²¹ *Magyarországi magánkönyvtárak* (19. jegyzet), 156.

²² *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa*, I. rész: *A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*, összeáll. MÓRÓ Mária Anna, Bp., 2001, 404.

²³ MOESCH Lukács, *Vita poetica*, Tynnaviae, 1693; vö. SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 138.

²⁴ FRIEDRICH Endre, *Halápy Konstantin emlékezete 1698–1752*, Temesvár, 1903, 33–34.

²⁵ MOESCH (23. jegyzet), 136; vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971, 70.

²⁶ Vö. BÁN (25. jegyzet), 51–61; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998, 208. – BÁN Imre az 59. lapon a 110. jegyzetben az 1709-es kiadás 353. lapján említett „Jacobus”-t tévesen azonosította Masennel; a név Jacobus [Spanmüller] Pontanus-ra utal.

számos helyen hivatkozik Masen elméleti műveire.²⁷ Az előszó a *Speculum*ra utal, majd a bizonyítás (argumentatio) kidolgozásáról (tractatio seu deductio) szóló harmadik részben folyamatosan találhatók hivatkozások a *Palaestra oratoria* és a *Palaestra styli Romani* megfelelő fejezeteire. A beszéd ékesítésére szolgáló trópusok és figurák tárgyalásában az előbbi művek mellett feltűnik az *Ars nova argutiarum* említése is.²⁸ Soarez retorikája a legtöbbet kiadott retorikatankönyvek közé tartozott egészen a 18. század végéig. 1739–1798 között összesen tíz olyan magyarországi Soarez-kiadást találtunk, melynek ismétlődő előszavában a közkézen forgó retorikák felsorolásából nem hiányzik Masen neve.²⁹

A barokk prédikációs technika és a francia klasszicizmus együttes hatását mutatja a jezsuita Kaprinai István 1758-ban és 1763-ban kiadott kétkötetes retorikatankönyve.³⁰ Az első kötet előszavában a jezsuita retorikaszerzők felsorolásában ott találjuk Masent, magában a műben azonban csupán egyetlen konkrét hivatkozás fordul elő. Az argutia forrásainak bemutatásában Kaprinai a főszövegben Bouhours-ra utal, s a további részletek iránt érdeklődőt jegyzetben irányítja Masen és Tesauró megfelelő munkáihoz.³¹

Döntően az 1770-es évektől megújuló irodalmiság, esztétikai szemlélet és költészet-felfogás képviselőjének számít az exjezsuita Szerdahely György.³² Forrásanyaga kiterjedt és korszerű világirodalmi tájékozottságra utal, ugyanakkor nem számolt le teljesen az előző kor retorikai alapozású irodalomelméletével. Innen érthető, hogy általános költészettanának argutiával foglalkozó részében Masen vonatkozó művét „non inutilis”-nek nevezi, a költői fantáziáról szóló fejtegetésekben pedig Balbín, Bodmer és Marmontel társaságában a *Speculum*ra utal.³³ Szerdahely *Poesis narratívájának* (1784) harmadik könyve az eposzról részben követi a jezsuita elméleti irodalomban található eposzteóriák – Masen, Bussieres, Jouvancy – gondolatmenetét, miközben több részletben eltér azoktól.³⁴

Az expiarista Grigely József 1807-től megjelent és az 1840-es évekig számos kiadást megért grammatikai, retorikai és poétikai tankönyveit a humán gimnáziumok tanulóinak szánta. Az *Institutiones oratoriae* (Buda, 1809) előszava a retorika újkori tekintélyeinek sorában Vossius, Caussin, Balbín, Du Cygne és mások mellett megemlíti Masent is. A poétika alapvetően racionalista, klasszicista szemléletű, átmeneti helyet foglal el a hagyományos rétorizáló poétikák és a modern művészetelméleti, esztétikai gondolkodás között, s számos vonatkozásban a Masen rendszerét letisztultabb formában közvetítő

²⁷ Cyprianus SOAREZ, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae, secundum doctrinam, et praecepta [...] a Georgio Worpitz*, Tyrnaviae, 1728.

²⁸ SOAREZ (27. jegyzet), 190–200, 202, 205–206, 216–217, 524, 536, 543, 573.

²⁹ Nagyszombat, 1739, 1744; Kassa, 1752; Nagyszombat, 1763; Kassa, 1779; Buda, 1780, 1792 (két kiadás), 1798 (két címlapkiadás).

³⁰ KAPRINAI István, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, I–II, Kassa, 1758, 1763.

³¹ KAPRINAI (30. jegyzet), I, 598.

³² MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 93 (1989), 1–33.

³³ *Ars poetica generalis ad aestheticam*, Budae, 1783, 105, 153.

³⁴ Vö. TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának műne- mi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*, II/1, Szeged, 2000, 78–93.

Jouvancy *Institutiones*ének koncepcióját követi. Grigely emellett felhasználta Szerdahely *Poesis narrativáját* és az *Institutiones ad eloquentiam* című, részben ugyancsak Jouvancy sémája szerint haladó, 1787-es anonim poétikai kompendiumot.³⁵ A költészet meghatározásáról szólva (1. fejezet) jegyzetben felsorolja a fontosabb poétikákat, melyek között ott van a *Palaestra eloquentiae ligatae* is. Ugyanitt Arisztotelészre és magyarázóira hivatkozva a fictio (fabula) szükségessége mellett foglal állást, a jegyzetben azonban többek között idéz Masen korábban említett művéből, mely szerint a fictio (fabula) nélkül alkotó költő sem veszítheti el a nevét.³⁶ Az eposzról szóló részben Grigely a hősnők szerepét ugyancsak Masenre támaszkodva elemzi, s az epikus költők művei között megemlíti a *Sarcotist* is.³⁷ A drámai költeményekről szóló harmadik könyv 13. fejezetében a fontosabb drámaszerzők felsorolásában Grigely a *Palaestra eloquentiae ligatae* megfelelő részére hivatkozik. Bár konkrét utalás nem található, Masen közvetlenül vagy közvetve forrásul szolgálhatott az epigrammáról és az alkalmi költeményekről szóló fejezetekhez is.³⁸

A kéziratos források közül első helyen kell megemlíteni Hellmayr Antal 1734-ben összeállított grammatikai, szintaktikai, poétikai és retorikai kompendiumát a szakolcai jezsuita kollégium első éves humaniora repetensei számára.³⁹ Hellmayr az intézmény első latin nyelv- és poétikatanára volt, majd három év után a nagyszombati egyetem filozófiatanára lett.⁴⁰ Összeállításának a drámai műfajokkal foglalkozó negyedik része egyike a legkidolgozottabbaknak, melynek rövid bevezetőjében Balbín, Donatus és Scaliger mellett Masen is ott van. A *Pro Rhetorica* c. fejezet végén a *Palaestra styli Romani* III. könyve 1. fejezetére történik utalás.⁴¹ A kompendiumot az ajánlott könyvek tematikusan csoportosított jegyzéke egészíti ki. Az *Elegantiae latinae* c. részben többek között a *Palaestra styli Romani* II. könyvének, a *De tota arte Poetica* c. részben a *Palaestra eloquentiae ligatae*-nak, a *De fabulis poeticis* c. részben az előbbi mű első részének és a *Speculum*-nak, a *De epigrammate leges* c. részben az egész *Ars nova argutiarum*-nak az olvasását ajánlja a jegyzék. Az említett Masen-művek a vonatkozó részekre való utalásokkal együtt megtalálhatók az ekloga, a szatíra, a lírai költészet, a dráma, a színpadi jelmezek, a szimbólumok, a cicerói beszédstílus, az elogium és a historia témakörében felsorolt könyvek között is.

A humaniórák oktatásához készült kéziratos tanári segédletek reprezentatív példája a 18. század közepéről a budapesti Egyetemi Könyvtár F 37 jelzetű kézirata, melyben

³⁵ GRIGELY József, *Institutiones poeticae*, Budae, 1807; vö. TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Szeged, 1994, 21, 84, 98–99.

³⁶ Vö. TÓTH (35. jegyzet), 105.

³⁷ GRIGELY (35. jegyzet), 47–49; vö. TÓTH (35. jegyzet), 43.

³⁸ Vö. TÓTH (35. jegyzet), 60–62, 78–82.

³⁹ *Institutio ad litteras humaniores* 1734, BEKK, F 33.

⁴⁰ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Kéziratos drámaelméletek a XVII–XVIII. századból = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1993, 11–18, itt: 13.

⁴¹ *Institutio* (39. jegyzet), 356, 482.

számos utalás található Masen irodalomelméleti műveire.⁴² Az első rész második paragrafusa a poétikát tanuló diákok olvasmányait tartalmazza, s az elégia műfaj gyakorlásához hasznos könyvek között a *Palaestra eloquentiae ligatae*-ra (lib. I. cap. 16.) és Masen saját elégiáira utal. A poemák díszítő eszközeihez ez előbbi mű egész első részét, a poematák fajtái közül a dicsőítő vers (syncharisticum) és a kísérő vagy búcsúvers (propempticum) elkészítéséhez többek között ugyane mű különböző fejezeteit javasolja. Az epigramma forrásaihoz a jegyzet szerint ugyancsak Masent érdemes olvasni. Az összeállító felsorolja Masen epigramma-forrásait és konkrét mű megnevezése nélkül mind-egyikre tőle hoz példákat.⁴³

Az ötödik rész szimbólumokról, emblémákról és enigmákról szóló 6. paragrafusában a három forma megkülönböztetéséhez Masen vonatkozó elméletét ajánlja a jegyzet. Az emblémához a *Speculum* forgatását javasolja, melynek alapján felsorolja az embléma négy típusát, s jelzi, hogy az emblémák készítéséhez mások mellett Masennél lehet találni a legjobb példákat. Az enigma példaanyagához többek között ugyancsak Masent javasolja.⁴⁴ A drámáról szóló hatodik rész 10. paragrafusa a tragédia és a komédia stílusáról értekezik. A két forma verseléséhez Masen drámai versmértékekre vonatkozó szabályait ajánlja a jegyzet, majd a 12. paragrafusban a dráma előadása kapcsán a szereplők távollétének kérdéséhez többek között a *Palaestra eloquentiae ligatae* harmadik részét javasolja.⁴⁵

A jegyzethez a humaniórák elsajátításához ajánlott könyvek jegyzéke kapcsolódik, melyben az előbb említett és itt is többször hivatkozott művek mellett további utalások találhatók az *Ars nova argutiarum*, a *Palaestra oratoria* és a *Palaestra styli Romani* különböző részeire.⁴⁶ Azok az eddig nem említett témakörök, melyekkel kapcsolatban Masen műveit ajánlja a jegyzet, a következők: episztola, költői fabula, satíra, lírai költészet, egyházi szónoklat, jelmezek, a történetírás elmélete és a curiositas. Mindez jól mutatja Masen elméleti műveinek beható ismeretét és sokoldalú felhasználását a humaniórák oktatásában.

Egy, az előbbiekhöz hasonló kézíratos humanióra tankönyv töredéke maradt fenn Nagyszombatból, melyet a jezsuita tanárok folyamatosan bővítettek.⁴⁷ A töredék a humaniórák oktatásában használt könyvek jegyzékét tartalmazza, s a könyvek után megjelöli azokat a témaköröket, melyekben a megnevezett művet ajánlották. Így a *Speculum*ot egyaránt használhatták a költői fabulákról, a színpadi jelmezekről, az emblémákról és szimbólumokról való tájékozódásban, az *Ars nova argutiarum*ot pedig az epigramma és az elogium összefüggésében ajánlották.

⁴² Commentarii in litteras humaniores, BEKK, F 37.

⁴³ Commentarii (42. jegyzet), fol. 1v, 23r, 26r, 31r.

⁴⁴ Commentarii (42. jegyzet), fol. 34v, 35v, 36r.

⁴⁵ Commentarii (42. jegyzet), fol. 53r, 56r.

⁴⁶ Commentarii (42. jegyzet), fol. 105v, 106r, 107v, 108r–v, 109r–v, 114r.

⁴⁷ Catalogus Librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt, BEKK, G 114, I, 9.

Varjú Zsigmond 1704-ben Leobenben írt repetentia humaniorum jegyzetében és gyakorlófüzetében ugyancsak többször szerepel Masen neve.⁴⁸ Az ajánlott könyvek jegyzékének *De poesi drammatica* c. részében a „Masenius in Poesi Drammatica” hivatkozás, a színpadi jelmezekről szóló részben pedig a *Speculum* 18–24. fejezetére való utalás található. Varjú néhány év múlva magiszter lett Nagyszombatban, ahol osztályának növendékei több színi előadást tartottak, valószínűleg az ő rendezésében.⁴⁹

Egy, a győri jezsuitáknál használt, jelenleg lappangó kézirat poétika, melyet csupán későbbi összefoglalásból ismerünk, Masen epigramma-elméletével mutat rokonságot.⁵⁰ A II. szakasz első fejezete az elégiáról szól, a IV. szakasz tárgyalja az elogiumot és az epigrammát. Az elogium fontos sajátossága a rövid, tömör magasztalás; valamely tett vagy személy dicsőítését ajánlatos szellemes mondással kezdeni és ugyanazzal befejezni. Az epigramma forrásainak felosztása erősen emlékeztet Masen fontes-rendszerére. A leg szebb – ugyanúgy, mint Masennél – a lakonikus epigramma, mely egyetlen disztichonból, sőt sokszor egyetlen sorból áll. Az epigramma készítésének fő szabályát a kézirat ugyanazzal a méh-hasonlatra épülő disztichonnal foglalja össze, amely az *Ars nova argutiarum*ban is olvasható.⁵¹

Masen-hatás az irodalmi műfajokban

Csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk Masen magyarországi hatásáról két, a fejedelmi tükör műfaji környezetéhez tartozó, külföldi szerzők által készített összeállítás magyar fordítása esetében. Az egyik fordítást egy jelenleg ismeretlen prágai kiadvány vagy kézirat alapján a már említett Csáky István nádor készítette, s 1674-ben latinul és magyarul is megjelentette.⁵² A Csáky magyar nyelvű autográf kéziratában és két későbbi másolatban is fennmaradt mű a népszerű udvari, moralizáló-etikai munkák közé tartozik, s több műfaj, a fejedelmi- és erkölcstükör, az emblémáskönyv, valamint az ezekben felhasznált antik és keresztény forrásanyag sajátos keveréke.⁵³ A mű mint jezsuita oktatási segédkönyv a logikai, fizikai és metafizikai tanulmányokhoz kapcsolódott, s a társadalmi

⁴⁸ *Observationes poeticae*, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0088.

⁴⁹ PINTÉR (40. jegyzet), 12–13. A kéziraatra vonatkozó felvilágosítást Pintér Márta Zsuzsannának köszönjük.

⁵⁰ ACSAY Ferenc, *A győri katolikus főgymnasium története, I. rész: A jezsuita korszak*, Győr, 1896, 75–76; HETS J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon*, Pannonhalma, 1938, 64–66; vö. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 84 (1980), 469–485.

⁵¹ KORZENSZKY Miklós Richárd, *A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph (Adalék az epigramma teóriájához és gyakorlatához)*, ItK, 83 (1979), 499–527, itt: 505–506.

⁵² CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*, szövegmond., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1992.

⁵³ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001, 120–137.

élet szabályait, az udvari ember jellemvonásait, erényeit és hibáit magyarázza. A hármass felosztáson belül összesen ötven részre tagolódik, mindegyik rész középpontjában egy-egy tétel, jellemvonás, bölcs tanács áll. A tételek magyarázata és bizonyítása kompilatív módon egymásra halmozott, nagyszámú példa segítségével történik.

A mű szöveganyagát és tendenciáját alapvetően meghatározzák a 16. század végi és kortárs jezsuita írókra való hivatkozások. A történelmi és irodalmi példák mellett elszórva mintegy negyven címer- és emblémleírás található, melyek többsége Masen *Speculum*ából való. A *Speculum* az összes hivatkozást figyelembe véve is a legtöbbször idézett forrás a műben. A további emblémaszerzőktől (Alciati, Bocchi, Pierio Valeriano, Saavedra Fajardo és Typotius) csupán egy-három idézet fordul elő. Az összesen közel harminc Masen-hivatkozás a logikai és a fizikai fejezetben, az első 34 részben található, s jelzi a *Speculum* kézikönyvként, illetőleg forrásként történt intenzív felhasználását.

A Masen-idézetek gyakran kaptak helyet az egyes részek elején vagy végén, de többször előfordulnak a részek belsejében is. Az idézetsorolás technikája révén konstruktív, a többi idézettel egyenrangú elemét alkotják a szövegnek. Elsődleges szerepük a részek középpontjába állított tétel hatásos kifejtése, illusztrálása és igazolása. A hivatkozások többsége világi és egyházi uralkodók címereit és azok feliratait idézi. Található közöttük aforisztikus kijelentésben végződő rövid történet, velős mondással megfajelt mitológikus eredetű képi motívum, képi vonatkozást tartalmazó enigmatikus szólás és a bölcs uralkodónak, illetőleg az udvari élet jelképeként ajánlott feliratos címer. A világi uralkodók között – akiknek címerét és jelmondatát a *Speculum Symbolum imperatorum* c. fejezetéből vették át – ott találjuk V. Alfonz spanyol, János cseh, VI. Edvárd angol, IV. Jakab skót, III. Childerich Meroving, XII. Lajos francia és II. Fülöp spanyol királyt, Móríc szász választófejedelemet, II. Rudolf császárt, Pietro Luigi Farnese páрмаi herceget, II. Szulejmán szultánt és II. Miksa császárt. A címerükkel és jelmondatukkal együtt idézett egyházi személyek II. Jenő pápa, Estei Hippolit és Matteo Orsini kardinális. A Masentől vett mitológikus eredetű képi motívumok között van például az okosság kettős homloka, a kétfejű kígyó, a titánok bukása és a Hermésznek bemutatott mézázdozat. Mindezekben az idézetekben egy vagy több jelképes értelmű tárgy (címerkép) és a hozzájuk tartozó mottó áll a középpontban, melyek együttesen hordozzák az adott tételhez kapcsolódó, azt erősítő, könnyen megjegyezhető tanulságot.

A második fejedelmi tükröt Johann Adam Weber osztrák Ágoston-rendi kanonok állította össze és jelentette meg *Spiritus principalis* címmel 1671-ben Bécsben, majd 1674-ben Salzburgban.⁵⁴ A magyar fordítást a református ifj. Teleki Mihály készítette, aki az 1689-ben megjelent munkát II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek ajánlotta. Az összesen 81 részből álló, laza szerkezetű mű első kilenc részében kapott helyet a vallásos-morális megalapozás. Ezt követik a fejedelem személyéről és hivatalbeli kötelességeiről szóló részek, végül a hadi mesterségről szóló tudnivalók zárják az összeállítást. A hivatkozott szerzők többségét a humanista és kora újkori szerzők teszik ki, s a források között ott találjuk Masent is. A fejedelmeket gazdagságuk növelésére buzdító 12. rész Masen nem

⁵⁴ HARGITTAY (53. jegyzet), 91–96.

kifejezetten elméleti jellegű példatárából, az *Aurum sapientium*ból idézi Theodor Fürstenberg paderborni püspök történetét, aki saját vagyona felhasználásával rövid idő alatt megszabadította az adósságtól és felvirágoztatta az elszegényedett püspökséget.

Sajátos műfajt képvisel a jezsuita polihisztor, Hevenesi Gábor *Philosophia sacra* című, 1690-ben Bécsben kiadott kuriozitásgyűjteménye. A műben többek között szó esik fehér és fekete mágiáról, angyalokról, ördögökről, démonokról, álmokról, a nyelv problémájáról, ásványok és kövek titkos tulajdonságairól, a hermetikus tudományról. Az antik és keresztény hagyomány sajátos keveredését tükröző anyag bemutatása a thesis–bibliai idézet–questio–responsio szerkezetre épül.⁵⁵ Forrásai az antik auktorok mellett Athanasius Kircher, Martin Delrio, Georg Stengel, Jean Bodin és sokan mások; Masen neve mint curiositas-forrás konkrét mű említése nélkül az előszóban tűnik fel. Csupán feltételezhető, hogy Hevenesi itt a *Speculum* terjedelmes példatárára utalt.

Masen epigramma-elméletének recepcióját példázza Johann Baptist Adolph sziléziai származású jezsuita tanár, drámaíró és költő *Fructus e Parnasso* c. kéziratos versgyűjteménye.⁵⁶ A győri, majd a nagyszombati jezsuitáknál tanult, s több magyarországi rendházban megfordult Adolph 1685-ben győri poétikatanárként állította össze elégia-, epigramma-, óda- és eklogagyűjteményét. A több éven át írt epigrammákat bevezető képi ábrázolás fő motívuma megegyezik az *Ars nova argutiarum* díszcímlapjának néhány motívumával, s az epigrammák pontosan megfelelnek Masen epigramma-elméletének, mintegy annak tételeit illusztrálják.

Mint láttuk és még látni fogjuk, a győri jezsuita kollégium a magyarországi Masen-recepció egyik fontos színhelye volt a 17. század utolsó negyedében, s Adolph minden valószínűség szerint itt találkozott Masen epigramma-elméletével. Adolph epigrammáinak formai sajátosságai közül legfontosabb az argutia kíváncsiának érvényesülése, s számos példa található Masen fontes-tanának módszeres alkalmazására. Több epigramma épül például a név jelentésére, a hasonló hangzású szavakra, a fokozásra és a különféle formai játékokra. Ez utóbbiak közül egyaránt találhatunk példát az anagramma, az akrosztichon, a kronosztichon, a paralellon, a stychodilection, a homognomaticum, a silonianum, az epigramma musicum, a philomelicum, az echo és az azonos alakú szavak alkalmazására.⁵⁷

A gyűjtemény jellegzetes csoportját alkotják az ún. emblematis epigrammák, melyek ugyancsak szerepelnek Masen felosztásában. Ezek a képhez, képleíráshoz kapcsolódó epigrammák pontosan megfelelnek Masen „cum emblemate – vel absque illo” elnevezésű epigrammáinak, s világosan jelzik Masen imago-elméletének ismeretét a szimbolikus formák egymásba való átalakíthatóságáról. Egy részüket Adolph a trencsényi jezsuita patika inscriptiói nyomán, Ovidiustól vett mottók felhasználásával készítette, más részüket különböző személyek tiszteletére írta. A kölni választófejedeleme 1688-ban Bécsben felállított castrum dolorisának szimbólumait nyolc epigrammában örököltette meg. A kötet tartalmazza Adolphnak egy retorikai deklamációra készített négy epigrammáját is, me-

⁵⁵ Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., 1961, II, 202.

⁵⁶ KORZENSZKY (51. jegyzet).

⁵⁷ KORZENSZKY (51. jegyzet), 510–518.

lyek úgy születtek, hogy a lemmákból először anagrammákat állított össze, majd ezekből disztichonos epigrammákat írt. Számos epigramma szól Adolph előjáróiról és társairól, s külön sorozatot készített a magyar vezérekről és királyokról. Ez egyben jelzi a gyűjtemény változatos tematikáját, ami részben eltér Masen témajavaslataitól.⁵⁸ A gyűjtemény egyfajta poétikai példatárnak tekinthető, melynek eszmei környezetében kiemelkedő helyet foglal el Masen epigramma- és emblémaelmélete, a csodálatkeltés manierista szemlélete.

Az 1690-es évek közepétől Adolphot Bécsbe hívták, s mint a *domus professae* mellett működő gimnázium prefektusát megbízták az ún. *ludi caesarei*hez alapul szolgáló szindarabok írásával és bemutatásával. 1696–1708 között összesen 34 darabot írt, melyek szövege öt kéziratos kötetben maradt fenn.⁵⁹ Mint Kurt Adel kimutatta, a darabokban Avancinus és Frischlin hatása mellett Masen drámaelméletének hatása érvényesült a legerősebben, mind a témaválasztás, mind az allegorizálás módja, mind az alkalmazott retorikai és színpadi eszközök területén. A Calderón *El divino Orfeo*ja nyomán írt, *Carnevale* c. darabban például Kirké alakját valószínűleg Masen nyomán Mundus Bacchus, Odüsszeuszét Voluntas helyettesíti. A *Guarinus poenitens* c. darab témáját Masen veti fel a *Palaestra eloquentiae ligatae*-ben, a cselekmény menete és felvonásbeli elosztása azonban részben eltér Masen javaslatától. Az *Eucharistia thema laudis specialis* c. darab negyedik jelenetében a képekkel egybekapcsolt rövid idézetek, lemmák emblémákat alkotnak, melyek színpadi használatát Masen is szorgalmazta. A karlócai békekötés alkalmából 1699-ben bemutatott, *Osculum Justitiae et Pacis* c. allegorikus darabot részben ugyancsak Masen ösztönözhetette, aki előbb említett művében idézi azt a zsoltárverset, mely a darab argumentumát adja. A *Parturiunt montes* fő témája a dicsekvés élvezete és büntetése, s ebben összevethető Masen *Bacchi scola eversa* c. darabjával.

A színpadi megoldások közül Masenre utal a borzalmak (gyilkosságok, kivégzések) látványos bemutatása, így például Sisara nyílt színi meggyilkolása. Minden valószínűség szerint Masen befolyását tükrözi a farsangi játékok (Eselsriten) rusztikus elemeinek alkalmazása az *Osculum* c. karácsonyi játékban. Az 1700-ban bemutatott *Coecus in via* c. színjáték Biedermann *Jacobus usurarius* és Crucius *Vita humana* c. darabjai mellett Masen *Ollariájára* utal, mely Adolph darabjához hasonlóan két vak koldus alakjára épül. A darabokban felvonultatott allegorikus alakok attribútumaikkal együtt szinte kivétel nélkül megtalálhatók a *Speculum* allegória-katalógusában. A Masen óta annyira kedvelt *scena muta* Adolph darabjai egy részében is hangsúlyos szerephez jut mint önálló kórus-jelenet. Mindez jelzi, hogy Adolph a jezsuita dráma fejlődésének végpontján áll, s legjobb tudása szerint, változatosan alkalmazta a műfaj többek között Masen által kanonizált hagyományait.

Végül megemlítünk néhány további, a Masen-hatás szempontjából elmélyültebb vizsgálatot igénylő műfajt és szerzőt. Tarnai Andor hívta fel a figyelmet arra, hogy a világiak oktatására szánt jezsuita szónoklatokban (*consultatiókban*) 1720 táján érvényesültek a

⁵⁸ KORZENSZKY (51. jegyzet), 518–520.

⁵⁹ Kurt ADEL, *Die Dramen des P. Johann Baptist Adolph S. J.*, *Jahrbuch der Gesellschaft für Wiener Theaterforschung*, [8] (1952/53), 5–89.

későbarokk ciceronianizmus és az argutia sajátosságai.⁶⁰ A ritmikus prózában alkalmazott clausulákban az utolsó előtti szótagok gyakran rövidek, amit Masen ajánlott a szónokoknak a *Palaestra oratoriában*. A prédikációirodalomban – így például Sebacher János egyik beszédében – Masen elsősorban mint az alkalmazott emblémák forrása ragadható meg a hivatkozások révén.⁶¹

További vizsgálatot érdemel ebből a szempontból a jezsuita költészet, amely a 17. század második és a 18. század első felében mindenekelőtt epikai ambíciókat táplált.⁶² A *Palaestra eloquentiae ligatae* második részében Masen a carmen heroicum legrangsabb formájaként mutatja be az eposzt, külön tárgyalja az eposz és a hősi versezet (poesis heroica) jellemzőit, s részletesen bemutatja az elsősorban Vergilius-imitációra épülő eposzirodalmat és az eposz nyelvezetét.⁶³ Az eposz mellett más költői műfajokban is számolni kell Masen befolyásával, s nem csak a jezsuitáknál. Így például a piarista Halápy Konstantin, a 18. század első felének latin verselője, a jezsuita latin költők, köztük Masen tanítványa volt, s epigrammái jelentős részének témaválasztása erősen emlékeztet a Masen által javasolt epigramma-témákra.⁶⁴ Az exjezsuita Rájnys József *Pásztori dal* (1777) c. allegorikus versének mintái között Jacob Balde és Sarbiewski mellett Masent is számon kell tartanunk.⁶⁵ Mint Tarnai Andor utalt rá, a latinos-klasszicista irodalom-felfogásról Rájnys és Batsányi János között az 1780-as évek második felében folytatott vitában Milton *Elveszett paradicsomának* tárgyi előzményei között megemlíteték Masen bibliai eposzát, a *Sarcotist* is – minden valószínűség szerint a Masen-mű 1771-es kiadásának 1783-ban a *Magyar Könyv-Házban* megjelent ismertetése alapján. Ugyanebben a vitában Göböl Gáspár 1789-ben kiadott Durant-fordításának ismeretlen bírálója azzal fejezte be észrevételeit, hogy hasznos lenne elkészíteni a *Sarcotis* magyar fordítását.⁶⁶ A magyarországi Masen-recepció történetének utolsó ismert megnyilvánulása, hogy a latin nyelven író piarista költő, Jалlosich János András a latin nyelv elhanyagolásáról 1855-ben kiadott hexameteres episztolájában a neolatin kultúra európai képviselői között – egy sorban Petrarcával – Masent is megemlíti.⁶⁷

⁶⁰ TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 90 (1986), 637–656, itt: 651.

⁶¹ KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK, 104 (2000), 1–23, itt: 20, 66. jegyzet.

⁶² SZÖRÉNYI (23. jegyzet), 138.

⁶³ SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 9; vö. TÓTH (34. jegyzet), 64–71, 137–139, 160–164.

⁶⁴ FRIEDRICH (24. jegyzet), 43, 47–48; DÁNIEL Edit, *Révai Miklós latinnyelvű költészete*, Bp., 1943, 6.

⁶⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *A latin versművészet utolsó korszakából (Rájnys József „Pásztori dal”-ához)*, EphK, 1933, 105–111, itt: 108, 9. jegyzet; vö. BÁN (25. jegyzet), 78, 140. jegyzet.

⁶⁶ TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 63 (1959), 67–83, itt: 74, 81. – *A Rusticus imperans* c. Masen-mintadarab magyar fordítását 1780-ban adták elő Csíksomlyón. Szövege: *Csíksomlyói iskoladramák*, kiad., bev., jegyz. ALSZEGHY Zsolt, SZLÁVIK Ferencz, Bp., 1913, 163–209. Vö. Thomas BEST, *On Psychology and Allegory in Jacob Masen's „Rusticus imperans”*, *Mittelateinisches Jahrbuch*, 13 (1978), 247–252.

⁶⁷ Joannes Andreas JALLOSICH, *Poematum libri sex*, Pestini, 1855, 192–193; idézi: SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002, 190.

Masen drámaelméletének közvetett hatása fedezhető fel az ún. soproni jezsuita díszletterv gyűjtemény grafikai lapjainak egy részén.⁶⁸ Bár a lapok túlnyomó többségének keletkezése a linzi és a bécsi jezsuita színpad egy 1684-es és egy 1710-es előadásához kapcsolódik, a gyűjtemény 1728-ban már a soproni jezsuiták tulajdonában volt, akik mint szcenikai „ötlettárat” másodlagosan felhasználhatták. A lapokon jól elkülöníthetők a színpad és a színpadi keretbe helyezett különféle részletek vázlatai a jelmezek és az azokhoz tartozó kellékek ábrázolásaitól. Masen ugyanerre hívta fel a figyelmet, amikor az előadás külső jellegzetességeit tárgyalva nemcsak a darab címét és programját, a zenét és a táncot különítette el egymástól, hanem a színpadi teret (*theatrum*) is elválasztotta a kosztümöktől és azok kellékeitől (*apparatus scenicus*). A lapok kiérlelt, elfogadott gyakorlatként tükrözik Masen azon elképzelését, mely szerint az idő és a hely egységénél fontosabb a cselekmény egysége, s az alaptörténet szabadon bővíthető különféle oktató elemekkel, allegorikus közjátékokkal. Masen hatásművelő újításai közül megragadható a terveken a színpadi helyszínek gyakori váltogatása, a főszereplő bizonyos mértékű háttérbe szorítása, az ének, a tánc és az élőképes jelenetek (*scena muta*) bőséges felhasználása, továbbá a mitologikus elemek, a menny és a pokol egyidejű alkalmazása.

Masen emblémaelméletének képzőművészetre gyakorolt hatását tanúsítja a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjét díszítő freskóciklus retorikai koncepciója és ikonográfiai programja. Az 1697-ben festett freskósorozat koncepcióját figurális ábrázolások, szimbolikus, allegorikus és emblematiszmusok, tipologikus vonatkozások, keresztutalások és feliratok összetett rendszere alkotja.⁶⁹ A Mária-ikonográfia ismert képtípusaihoz, a történeti témákhoz és narratív sorozatokhoz az *Énekek éneke*, a *Loretói litánia* és más Mária-imádságok képsége, valamint Mária további titulussai, metaforái és szimbólumai kapcsolódnak. A sorozat legfontosabb elemei a Mária ószövetségi előképeire épülő tipológiai utalások, valamint a különböző allegorikus értelmezési és érvelési technikák.

A ciklus koncepcióját minden valószínűség szerint a jezsuita kollégium akkori rektora, Maximilian Scherhagl állította össze. Scherhagl ismerte a judenburgi jezsuita kollégium nyugati lépcsőjének 1650 körül készített, hasonló szerkezetű mariológiai programját, s föltehetően onnan merített ösztönzést a győri freskókhoz.

A szövegek és képek összehasonlító vizsgálata révén a győri sorozat fő irodalmi ösztönzőjét Jacob Masen *Speculum*-ában találtuk meg. Ennek Máriára vonatkozó példatárában, melyet Masen elmélete megfelelő részeinek illusztrálására „*Exempla autoris...*” megjelöléssel készített, megtalálható azoknak a szimbólumoknak, képi leírásoknak és szöveges feliratoknak a túlnyomó többsége, amelyek különböző transzformációs technikák alkalmazásával felkerültek a győri lépcsőház falára.

Masen alapvető kategóriája az *imago figurata*, mely szerkezeti analógiát mutat a tropikus beszéddel. Az *imago figurata* körébe sorolt formák Masen szerint – újabb *translatio*

⁶⁸ Éva KNAPP, *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs = The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, ed. József JANKOVICS, Bp., 1999, 25–67.

⁶⁹ A továbbiakhoz vö. KNAPP–TÜSKÉS (8. jegyzet).

segítségével – kölcsönösen átalakíthatók egymásba. Szerinte ugyanaz a képi gondolatsor – bizonyos változtatásokkal (transformatio) – egyaránt válhat emblémává, szimbólummá, enigmává és hieroglifává. Végso soron a formák egymásba való átalakíthatóságának ez az elmélete, a súlypontok következetes átgondolása, áthelyezése és alkalmazása biztosította a győri díszlépcső programjának koncepcionális hátterét.

A symbolum heroicum, melyhez a Mária-szimbolika is tartozik, állhat három (lemma, imago, expositio) és két részből (lemma, imago). Masen a kétrészes formát javasolja, melyet Győrben is látunk. A szimbólum invenciós forrásait (fontes inventionis) Masen az érvek retorikai forrásaihoz (loci) közelítette. Ezeket a *Speculum* V. könyvében tovább differenciálta, s négy alcsoportot alakított ki. A Máriáról önálló sorozatokká szerkesztett, a felhasználás megkönnyítésére betűrendbe sorolt szimbólum-példák – más példák mellett – ezeket a csoportokat illusztrálják.

Az első lehetőség az, amikor a collatio két tagja valamiféle arányosságon alapul (ex proportione et convenientia). A Masen által itt felsorolt, arányosságon alapuló 31 Mária-szimbólum közül hét válhatott a győri sorozat inspirációs forrásává. A második csoportba tartozó szimbólumokat a hasonlításban nyilvánvalóan megjelenő ellentét (oppositio) tartja össze. Az ellentétből származó 28 Mária-szimbólum közül a freskókra nyolc közvetlenül, kettő pedig áttételesen hathatott. A harmadik csoportban az analógia a dolgok egymástól való természetes másságából, idegenségéből (alienatio) fakad. Masen 35 alienation alapuló Mária-szimbólumából hat fedezhető fel Győrben. Az utolsó csoportban az analógia alapja a dolgok természetes egymásra utalása (allusio). Masen 13 allusiós Mária-szimbólumából a győri sorozatban három azonosítható.

A fenti fejtegetések és példasorozatok után a *Speculum* 1664-es és 1681-es kiadásai-ban még egy ötödik, *Lusus symbolicus* című Mária-sorozat következik. Ebből a részből nyolc szimbólum közvetlenül, öt pedig közvetve hathatott a győri sorozatra. Az említett szimbólum-példákon kívül Masen három, különböző helyen említett emblémapéldájának hatását is felfedezhetjük a freskókon.

A kutatás többször kimutatta a szimbólumokra épülő argutia-retorika és Masen imago figurata-elméletének hatását a vallásos tárgyú freskóciklusokra.⁷⁰ Masen példatárának inspirációs forrásként történt felhasználását igazolja Győrben egyrészt az, hogy a freskó-sorozat a Masennél is megtalálható motívumok egy részének önálló kombinációjával és retorikai eredetű transzformációs technikák igénybevételével, Masen elméletének értelmében jött létre. Másfelől nem találtunk még egy olyan forrást, amelyben a ciklus képi és szöveges elemeinek azonos összefüggésben, azonos megoldásokkal annyi párhuzama lenne, mint Masen példatárában. Feltevésünk szerint a program szerkesztője nemcsak a maseni elmélet hatása alatt dolgozott, hanem a közölt szimbólum- és emblémapéldák közül is bőven válogatott, s azokat Masen elképzeléseinek figyelembevételével, a saját koncepciójához igazítva, változatosan alkalmazta.

⁷⁰ Cornelia KEMP, *Angewandte Emblematik in süddeutschen Barockkirchen*, München–Berlin, 1981, 22, 115–130; Markus HUNDEMER, *Rhetorische Kunsttheorie und barocke Deckenmalerei: Zur Theorie der sinnlichen Erkenntnis im Barock*, Regensburg, 1997, 135–147.

A freskósorozat 24 tagjának szimbólumleírásai azonos értelemben kivétel nélkül megtalálhatók Masen *Speculum*ában. A *Speculum* leírásaival összevethető 24 freskóból kilenc azonos témájú képhez Masennél is azonos vagy közel azonos felirat kapcsolódik. Egy-egy freskó a maseni példatár több, hasonló szövegére is utalhat, mivel Masennél – saját elméletének megfelelően – gyakoriak az ún. szimbólum-szinonimák. Tizenegy esetben egy, a többi kompozíciónál két-három szöveges párhuzamot találtunk.

Megvizsgáltuk azt is, melyik volt az az elem, amely megteremtette a közvetlen kapcsolatot a szimbólumleírások és a freskók között. A forrásanyag három lehetőségre hívja fel a figyelmet: 1. A képleírás, a képi gondolkodás meghatározó hatása 13 esetben mutatható ki. 2. A képleírás és a kiegészítő szövegek együttes hatására összesen hét freskó utal. 3. Masen elképzelése akkor valósult meg a legáttekeletesebben, amikor a képfelirat teremtette meg a közvetlen kapcsolatot a maseni szöveggel. A freskók között mindössze egy ilyen esetet találtunk.

Masen szimbólumleírásainak és a freskóknak az összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy Masen képleírásait és szövegeit Győrben – saját elméletének értelmében – részben átalakították. A mottók megváltozása módosította, s rendszerint meghatározott irányban szűkítette vagy bővítette a kompozíciók eredeti jelentését. A képleírások transzformációja az emblemikus kifejezőmód különféle variációit és átmeneti formáit hozta létre.

Ezek a transzformációk olyan jelentésváltozatokat és képi megoldásokat eredményeztek, amelyek összhangban állnak Masen elméletével és példaszövegeivel. A program elkészítését az elmélet pontos ismerete, a példaanyag gyakorlott kezelése és a jezsuita emblemikus gyakorlat határainak figyelembevétele tette lehetővé. Az egyedivé tett, zárt sorozat egy „másodlagos invenció” eredménye, amely a módosítások és az új elemek felhasználása mellett messzemenően tiszteletben tartotta és megőrizte a *Speculum* eredeti dimenzióit.

Összegzés

Mindezek alapján megállapítható, hogy Jacob Masen irodalomelméleti munkásságának hatása mintegy százötven éven át nyomon követhető a magyarországi irodalom elméletében és gyakorlatában, s nem lebecsülhető befolyása volt a képzőművészetre. Irodalomelméleti műveit Vossius, Pontanus, Soarez, Jouvancy és mások munkáival együtt jól ismerték és használták, s általánosan elterjedtek voltak a latin humanitas oktatási rendszerében. Masen kiterjedt poétikai, retorikai és drámaelméleti hagyományt foglalt össze, fejlesztett tovább és közvetített, s hatása a jezsuita tananyagon és iskolai gyakorlatokon keresztül több műfajban erőteljesen érvényesült.

A Masen-hatások ismerete jelentősen hozzájárul a 17. és a 18. századi magyarországi irodalomelmélet és a neolatin irodalom megértéséhez. Az általa képviselt „elmés szóra-koztatás” a jezsuita műveltségesszmény keretében irodalmi rangra emelt több elhanyagolt kifejezésformát, s művei elősegítik eddig kevés figyelemben részesített műfajok jobb megértését. E műveknek fontos szerepe volt a klasszikus műveltségesszmény ébrentartá-

sában, s a klasszicizmus igényessége nem érthető meg a maga teljességében az általuk képviselt manierista–barokk ideálok nélkül. A bennük összegzett poétikai, retorikai hagyományok sok tekintetben 1800 körül és azt követően még jó darabig jelen voltak az irodalomelméletben és az irodalmi gyakorlatban, s egyszerre hatottak a klasszicizmus és a romantika törekvéseivel. Ezért ennek a szabályrendszernek és műveltséganyagnak a hatástörténete nem mellőzhető sem a 17–18. századi irodalom- és műfajelméleti gondolkodás, sem pedig az 1830-as évekig terjedő romantikus időszak irodalmának szempontjából.